

Letterkundig leven in Gelre in de Vroege Nieuwe Tijd

Het zou onjuist zijn – en dat geldt zowel voor de Vroege Nieuwe Tijd als voor latere periodes – om literatuur in Gelre te beschouwen als een specifieke entiteit waarin op de een of andere manier iets van Gelderse eigenheid aan de dag zou treden. Literatuurgeschiedschrijving gebaseerd op vermeende etnische of territoriale criteria heeft niet alleen weinig opgeleverd, gebleken is dat ze daarenboven gemakkelijk ten prooi valt aan ideologische preoccupaties. Er vanuit te gaan dat er een of andere specifieke en homogene Gelderse literatuur zou hebben bestaan, is voor wat betreft de Vroege Nieuwe Tijd al helemaal misplaatst. Juist dan begint zich immers in het noordwesten van het Duitse Rijk een scheiding der geesten op het gebied van de staatsindeling, de religie en de taal af te tekenen, die naarmate de Republiek der Verenigde Nederlanden vastere vormen aanneemt, steeds definitiever wordt.¹ Het territorium van het oude hertogdom Gelre krijgt daar in het bijzonder mee te maken; de Kwartieren van Nijmegen, Arnhem en Zutphen kwamen immers al tijdens de Nederlandse Opstand aan de Staten-Generaal en dat werd bij de Vrede van Munster ook *de jure* bevestigd; het Overkwartier met de steden Roermond en Geldern bleef deel uitmaken van het Rijk en werd vervolgens bij de Vrede van Utrecht in 1713 nog verder opgesplitst. Wanneer derhalve in het vervolg literatuur in Gelre kortweg als Gelderse literatuur wordt aangeduid, dan wordt daarbij verwezen naar een gebied dat gedurende een gedeelte van het te behandelen tijdvak feitelijk al niet meer als samenhangend geheel bestond.

In de Vroege Nieuwe Tijd beweegt de literatuur in Gelre zich voorzover deze in de landstaal is geschreven, in het spanningsveld van twee letterkundes die allebei bezig zijn een eigen identiteit te vinden, en wel de Nederlandstalige enerzijds en de Duitstalige anderzijds. Waar deze literatuur zich evenwel van het Latijn bedient, maakt ze nog vanzelfsprekend deel uit van de supraregionale en supranationale intellectuele gemeenschap die de *Respublica litteraria* vormde. In dat verband mag ook literatuur als zodanig niet te smal worden gedefinieerd: literatuur is in de Vroege Nieuwe Tijd allesbehalve belletrise in de moderne betekenis van het woord, die een eigen fictionele werkelijkheid creëert of is ontstaan vanuit de prangende behoefte van de dichter, zich in al z'n subjectiviteit te uiten. Ze is hoofd-

zakelijk gebruiksliteratuur, wereldlijke zowel als geestelijke. Haar scala omvat zowel de historiografie, als het gebedenboek, de meditatieve literatuur en het geestelijke drama dat in de gymnasia werd opgevoerd, om maar een enkele categorie te noemen. Altijd speelt ook, overeenkomstig de eis van Horatius dat *prodesse et delectare* het doel van literatuur moet zijn, de didactische component een essentiële rol. Bovendien is ze in die gevallen waarin ze in de buurt komt van wat tegenwoordig onder belletrise wordt verstaan, bijvoorbeeld in de lyriek, bovenal gelegenheidswerk dat op grond van een gegeven aanleiding als het ware »ambachtelijk« werd geproduceerd volgens de regels van de retorica en dat veeleer gericht is op *argutia*, de scherpzinnige pointe, dan op de intensiteit en de subjectiviteit van de literaire uiting.

Wanneer men uitgaat van een brede literatuuropvatting, dan is de literatuur in Gelre in de Vroege Nieuwe Tijd gevarieerd en allerm minst provinciaal. Maar ze is tegelijkertijd allesbehalve homogeen. Het samengaan van een groeiende talige, politieke en confessionele differentiatie aan de ene en van een vanzelfsprekend gevoel van betrokkenheid op elkaar en traditionele verwantschap aan de andere kant, ondanks de nieuwe vormen van identiteit die aan het ontstaan zijn, maakt het echter ook buitengewoon interessant om met de literatuur in Gelre in het onderhavige tijdvak bezig te zijn. Waar Staats gebied en het Duitse Rijk elkaar raakten, kon een literatuur opbloeien, die ondanks het feit dat er zich steeds meer een »nationale« identiteit, gerelateerd aan een van beide territoria, ging vormen, nog steeds de van oudsher vertrouwde »andere kant« mee in de beschouwingen betrok of zelfs er zich nog op vanzelfsprekende wijze op richtte. In het vervolg wordt met name ingegaan op specimina van een dusdanige vanzelfsprekende betrokkenheid op elkaar, op situaties waarin de Nederlandse en Duitse culturele identiteit in haar toenmalig stadium van ontwikkeling met elkaar te maken krijgen, en wel binnen een ruim geïnterpreteerde Gelderse literatuur als zodanig of door de literaire invloed en uitstraling van Gelderse persoonlijkheden in de Vroege Nieuwe Tijd boven het eigen staats- of taalgebied uit. Er wordt derhalve niet gestreefd naar een volledig overzicht van de Gelderse literatuur van het onderhavige tijdvak.²

Het middelpunt van literaire bedrijvigheid lag in Gelre in de Vroege Nieuwe Tijd in de Kwartieren van Arnhem, Nijmegen en Zutphen. Vanaf de vijftiende eeuw ontstond hier een hecht netwerk van Latijnse scholen, met daaromheen in de steden een ontwikkelde burgerlijke bovenlaag.³ Hier werden, in 1648 te Harderwijk en in 1655 te Nijmegen, de beide Gelderse hogescholen opgericht, die een wezenlijke bijdrage leverden aan de literaire en intellectuele uitstraling van Gelre tot ver buiten zijn grenzen. In Nijmegen en Arnhem vestigden zich al in de loop van de zestiende eeuw een aantal actieve drukkers, waardoor een gunstige infrastructuur ontstond voor de literaire productie.⁴

In de genoemde steden van de drie noordelijke Kwartieren van Gelre was het toenmalige literaire leven goeddeels geconcentreerd. Met name zij hadden literaire uitstraling, niet in de laatste plaats naar de Duitse landen toe, in de steden ook werden projecten met betrekking tot territoriale en locale geschiedschrijving opgezet en uitgevoerd, die blijk gaven van een groeiend identiteitsbewustzijn. In Harderwijk bijvoorbeeld was in de eerste helft van de zestiende eeuw tot aan zijn vertrek naar Amsterdam, in 1555, de geleerde pedagoog en filoloog Petrus Apherdianus⁵ (ong. 1510–1580) werkzaam. Hij had bij de Broeders van het Gemene Leven zijn opleiding genoten en zijn pedagogisch-didactische werken waren ook in de Duitse landen sterk verspreid.⁶ Aan de Latijnse school van Harderwijk was eveneens Isaac Pontanus (1571–1639), de auteur van een geschiedenis van Gelre (*Historiae Gelricae libri XIV*, 1639) verbonden. In 1653 werd deze door de uit Arnhem afkomstige Arend van Slichtenhorst (1616–1657) bewerkt en in het Nederlands vertaald.⁷ Als professor in Harderwijk liet tenslotte de protestant geworden Zuid-Nederlander Jacob van Zevécote (1596–1642) zijn *Nederduytsche Dichten* drukken, waarvan al uit de titel valt op te maken, dat Daniël Heinsius, net als hij Gentenaar van geboorte, zijn grote voorbeeld was. Uit Van Zevécotes loflied op Harderwijk blijkt, hoezeer hij het geestelijk klimaat in de stad wist te waarderen.⁸

In Nijmegen, om nog maar een voorbeeld te noemen, staat aan het begin van het letterkundig leven in de Vroege Nieuwe Tijd de humanist Gerard Geldenhauer⁹ (1482–1542). Hij stond net als Apherdianus qua intellectuele vorming in de traditie van de Moderne Devotie en bleef zich, hoewel hij Nijmegen al vroeg had verlaten en als hoogleraar in Marburg overleed, in zijn geschriften zijn leven lang »Noviomagus« noemen. In zijn *Lucubratiuncula de Batavorum insula* (1520) probeerde hij aan te tonen dat het stamgebied van de Bataven in Gelre had gelegen, en in zijn *Historia Bata-*

vica van 1530 kwam hij daar nog eens op terug. Terwijl Geldenhauer tot de Reformatie overging, werd de Nijmeegse burgemeesterszoon Petrus Canisius (1521–1597), een van de eerste jezuiten, het boegbeeld van de Contrareformatie in de Duitstalige gebieden. Zijn catechismussen en zijn andere geestelijke geschriften waren zowel in de Duitse als in de Latijnse uitgaven buitengewoon populair. Net als Canisius waren de eveneens uit Nijmegen afkomstige gebroeders Petrus (1540–1587), Theodorus (1542–1619) en Johannes (1547–1611) Buys (Busaeus) als Jezuiet in de Duitse landen werkzaam. Met name Johannes publiceerde er geschriften van ascetische en stichtelijke aard, die in de Latijnse, Duitse en Nederlandse versies ten dele nog tot in de negentiende eeuw werden herdrukt.¹⁰ Uit Aken was de Nijmeegse stadspredikant en oudheidkundige Johannes Smetius (1590–1651) afkomstig. Hij maakte met publicaties over de geschiedenis van de stad naam. In zijn *Oppidum Batavorum seu Noviomagum* (1644) lokaliseerde hij de Bataafse mythe, waarvan zich de jonge Republiek graag bediende om zich te profileren, in Nijmegen.¹¹ In Pontanus' voetsporen treedt nog in de eerste helft van de achttiende eeuw de boekverkoper Hans Kasper Arkstee (ong. 1700–ong. 1780), die in 1733 een geschiedenis van de stad op rijm, *Nijmegen, de oude hoofdstad der Batavieren*, het licht deed zien.

Het gebruik, om gebeurtenissen uit de Gelderse geschiedenis in verzen te bezingen, was al oud: met name in de vijftiende en zestiende eeuw deden in Gelre zogenaamde historieliederen de ronde, die het roemrijke verleden tot onderwerp hadden. Meestal is de dichter niet bekend. Ze werden echter tot ver buiten Gelre gezongen. Dat leidde er vermoedelijk mede toe, dat ze een enkele keer in een mengversie, half Nederlands, half Duits, zijn overgeleverd. Dat geldt bij voorbeeld voor het lied van een zekere Hans van Zutphen, die vermoedelijk een Geldersman was, over de slag bij Sittard (1543):

*Wat neues willen wy heven an,
Dat vor Zittart is gescheet,
Up einen Pasche avent als id quam,
De Burgundischen lachen dess nyet;
Hedden se van dannen gebleven,
Se hetten vyl besser gedayn;
Se wolden den Fürsten van Gelre verdryven,
User here Gott en wolde es nicht han.*

[...]

*De Edle Fürst van Gelre-Land,
He was noch wollgemoyt,
He kreych noch guden Bystaent*

Hans Kasper Arkstee (ca. 1700 – ca. 1780): Nijmegen, de oude hoofdstad der Batavieren. Amsterdam 1733, titelgravure

*Van dem Edlen Geldrischen bloit;
 Sy wolden vor em vechten,
 Namen sy up eren Eydt,
 Sy hetten noch Ruiter und knechten,
 Van vechten wissen sy woll bescheyt.*

[...]

*De uns dyt Leytgen dichte,
 Hans van Sütfen is he genandt;
 Syn Hertze wass so lichte,
 Do he tho stryde solt gaen;
 Dar stond benevens syner syden
 Mannig Landesknecht edel und wysz;
 »Herr Broder, wir willen stryden!
 Den Gelderschen knechte geve ick den Pryss«. ¹²*

Gelderse literatuur met uitstraling tot buiten de regio ontstond niet alleen in de genoemde steden van de

N Y M E G E N,
 DE OUDE HOOFDSTAD
 DER
BATAVIEN,
 IN DICHTMAAT BESCHREVEN,
 En met AANTEKENINGEN, de
 Oudheden van de STAD, en die van het
 QUARTIER van NYMEGEN
 betreffende, opgeheldert
 Door *H. K. ARKSTÉE.*
 Met Printverbeeldingen.

T A M S T E R D A M,
 By *PETRUS MORTIER.* 1733.

Titelpagina van de stadsgeschiedenis van Nijmegen op rijm van Hans Kasper Arkstee (Foto's: Pierre Venbrux, UB Nijmegen)

noordelijke Kwartieren. Johannes Wier (Weyer) (1515–1588) uit Grave, lijfarts aan het hof van de hertog in Kleef, die een lijvig boekwerk tegen de heksenwaan schreef, (*De praestigijs daemonum*, 1563), en zijn geestverwant Jacob Vallick (ong. 1515/20–ong. 1600?), dorpspastoor in het Kleefse plaatsje Groessen bij Zevenaar en auteur van het tractaat *Tooveren, wat dat voor een werc is* (1559), verwierven in het Duitse taalgebied, waar hun werken in vertaling herhaaldelijk werden herdrukt, grotere bekendheid dan in hun vaderland.¹³ Op het platteland treden in de Kwartieren van Arnhem, Nijmegen en Zutphen in loop van de zeventiende eeuw, wanneer de Reformatie hier het pleit heeft gewonnen, vooral gereformeerde dominees als dichter voor het voetlicht, vanzelfsprekend in eerste instantie op het gebied van de geestelijke literatuur. Naast Jacob Revius (1586–1658), die maar kort in Gelre woonde, maar in zijn *Over-Ysselsche Sangen en Dichten* (1630)

Adriaen Poirter: *Pelgrimken van Kevelaer* (ca. 1650), titelpagina van dit in vele oplagen verschenen pelgrimsboek

meer dan eens op Gelderse gebeurtenissen inging,¹⁴ is met name Willem Sluiter (Sluyter) (1627–1673), vele jaren dominee in Eibergen, te noemen. Aan de ene kant ging hij in verzen tegen de katholieke mis tekeer, terwijl hij daarnaast Maria-gedichten schreef die ook door katholieken zeer werden gewaardeerd.¹⁵ Een katholieke dichter als Daniël Bellemans (1640–1674), pastoor in Horssen en oorspronkelijk afkomstig uit Antwerpen, is in de drie noordelijke Kwartieren van Gelre de uitzondering die de regel bevestigt.

In het Gelderse Overkwartier waren de voorwaarden voor het ontstaan van een rijk geschakeerd letterkundig leven klaarblijkelijk minder gunstig dan in de drie noordelijke Kwartieren. Alleen in Roermond en Venlo is al in de zestiende eeuw een gerenommeerde stedelijke Latijnse school met een breed onderwijsaanbod aanwezig; in de stad Geldern bestond er vermoedelijk pas vanaf 1587 een; in Wachtendonk, Straelen en elders waren in het gunstigste geval parochieschooltjes waar soms ook Latijn te leren viel.¹⁶ Een eigen universiteit had het Overkwartier, dat katholiek bleef, niet; wie wilde studeren moet gewoon, zoals dat ook voor de Reformatie het geval was, naar Keulen of Leuven zijn

gegaan, aangezien de gereformeerde Gelderse academies in Harderwijk en Nijmegen uiteraard geen alternatief vormden. De boekdrukkunst kwam hier pas in het begin van de zeventiende eeuw tot ontwikkeling, en dan eigenlijk alleen nog maar in Roermond.¹⁷ Weliswaar bracht ook het Overkwartier al in de zestiende eeuw humanistische pedagogen en geleerden voort wier faam tot buiten de regio reikte, zoals Johannes Murmellius¹⁸ (1480–1517) uit Roermond, die in Keulen en Munster actief was, en Erycius Puteanus¹⁹ (1574–1646) uit Venlo, die later hoogleraar in Leuven was, maar van een literaire productie van enig gewicht is hier pas in de zeventiende eeuw sprake. Ze bestaat hoofdzakelijk uit geestelijke literatuur. Te noemen valt de Venlose kloosterzuster Mechtildis van Lom²⁰ (1600–1653), van wie 42 mystieke gedichten bewaard zijn gebleven. Een centrum van literaire bedrijvigheid was het jezuïetencollege in Roermond, dat in 1610 in de plaats van de Latijnse school was gekomen. Op het toneel van die instelling werden tot in de achttiende eeuw geestelijke stukken in het Latijn opgevoerd, die vaak door de docenten zelf waren geschreven, maar soms ook van Zuid-Duitse jezuïeten als Jakob Bidermann stamden.²¹ Aan het college in Roermond was ook de in het Brabantse Oisterwijk geboren dichter Adriaen Poirter²² (1605–1674) verbonden. Hij schreef het vanuit literair oogpunt belangrijkste pelgrimsboekje voor de in jaren veertig van de zeventiende eeuw op gang gekomen bedevaart naar »Maria Troosteres der Bedrukten« in het Gelderse Kevelaer. De gedichten in zijn *Pelgrimken van Kevelaer* (rond 1650), dat telkens weer werd herdrukt en aangevuld, getuigen van een diepe vroomheid. In latere uitgaven zijn er ook gedichten in een Duits met Nederlandse inslag in opgenomen, die boekstaven dat de ontwikkeling naar het gebruik van twee, duidelijk als verschillend ervaren talen voortgaat:

*Mein Zuflucht alleine / Maria die reine /
Von hertzen ich meine / Zu ruffen aen /
Dat sie migh regieren / Mit gnaden verciere /
Gans trewlich wohl fueren / Auff rechte Plan.*

*Ach Kroone der Vrouwen /
Mit hoogsten vertrauwen /
Bit wol est aenschouwen / Die Zeelen mein /
Errit mich de elender /
Aufs [sic!] Feindlichen hende /
Thue niemael abwenden / Die augen dein*

*Recht alle dich nennen /
Mit leftsen bekennen /
Von hertzen erkennen / Der Menschen heil /*

KEVELAERS

32
Gentes redemptæ plaudite
Gloria tibi Dómine,
Quinatus es de Virgine,
Cū Patre & sancto Spiritu,
In sempiterna sæcula. Amē.

PELGROMKEN

LIEDEKEN

33
Het Pellegrimken singht voor
ende verweckt syno mede-ghel-
lentot de Pellegrimmagie.

op de stemme

Ick ben een arrem pellegrim siet

Komt Pellegrims komt volgt my naer,
Wy willen onse reys beginnen:
Wy sullen gaen groeten te Kevelaer,
Die soete Koninginne.

Komt volgt my naer met kloecken moer,
En neemt vandaegh eens goe couragie;
Op dat wy altemael te voet
Voldoen ons pelgrimmagie.

Wy zyn doch Pellegrims allegaer,
Wy hebben hier gheen Valte lteden:
Tis hier al droefheyt voor, en naer,
Soolanck wy syn beneden.

Hoe meenich Son is op ghestaen
Die my met droefheyt sach bevanghen!
Hoe dick-wils vont de bleecke Maen
Noch traenen op myn wanghen!

B 2

Wat

Adriaen Poirters: *Pelgrimken van Kevelaer* (ca. 1650),
slot van het Latijnse lied »O gloriosa Domina«

Adriaen Poirters: *Pelgrimken van Kevelaer* (ca. 1650),
aanhef van het lied »Komt, Pellegrims, komt, volgt my naer«

Daerom daerfs ich wagen /
Mein jammer und plagen /
Die Jonckvrau zu klagen / Hilf mir in eil.

Wan ich endtlich moest sterben /
Mit [sic] wollest erwerben / In Himlische erben
Ein gewisse Stee.²³

In stetigen leiden / Ohn einige freuden /
Al stunden hin scheiden / Ohn Ziel / ohn maas:
Wan deiner gedencke / Al trubsal versencke /
Was jammer mich krencke / Passeren las.

Aan de literatuur rond de bedevaart naar Kevelaer en
aan de bedevaart zelf, valt, ook als ter plaatse de grens
tussen Duitsland en Nederland allang een vaststaand
feit is, nog steeds af te lezen, dat de gebieden aan beide
kanten van die grens eens samen deel uitmaakten van
hetzelfde Gelderse Overkwartier.²⁴

Al sind und genuhte / Al vleisch und geblute /
O Mutter der guete / Dijr aenbeve: [sic!]

Noten

- 1 Voor de geschiedenis van Gelre in de Vroege Nieuwe Tijd zij
verwezen naar: P. J. MEIJ e. a., *Geschiedenis*; Jos. HABETS: *Geschie-
denis van het tegenwoordig bisdom Roermond en van de bisdom-
men, die het in deze gewesten zijn voorafgegaan*. 4 dln., Roermond
1875–1927; NETTESHEIM, Geldern; Irmgard HANTSCHÉ: *Atlas zur
Geschichte des Niederrheins*. Kartographie: Harald KRÄHE. Bottrop/
Essen 1999 (Schriftenreihe der Niederrhein-Akademie; 4).
- 2 Een eerste aanzet daartoe biedt J. TERSTEEG: *Letterkunde in Gelder-
land gedurende de 12de tot en met de 18de eeuw*. In: MEIJ e. a.,
Geschiedenis, pp. 429–447.

- 3 Vgl. m. b. t. het schoolwezen en het intellectuele bedrijf: H. BOYS:
Het intellectuele leven in Gelderland gedurende de 16de, 17de en
18de eeuw. In: MEIJ e. a., *Geschiedenis*, pp. 385–428.
- 4 Paul J. BEGHEYN en Els E. M. PETERS: *Gheprint te Nymeghen.
Nijmeegse drukkers, uitgevers en boekverkopers 1479–1794*. Nij-
megen 1990; Harry Chr. VAN BEMMEL: *Twee eeuwen boekdrukkunst
in Arnhem*. Arnhemse drukkers, boekverkopers en uitgevers van
1581 tot 1800. In: *BMG* 74 (1983), pp. 73–102.
- 5 Met betrekking tot de in het vervolg genoemde Gelderse persoon-
lijkheden werden de gebruikelijke biografische naslagwerken geraad-

- pleegd: P. C. MOLHUYSEN, P. J. BLOK e. a.: *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek*. 10 dln., Leiden 1911–1937; J. A. E. KUYNS, R. M. KEMPERINK e. a.: *Biografisch woordenboek Gelderland*. Bekende en onbekende mannen en vrouwen uit de Gelderse geschiedenis. Hilversum 1998 e. v.; *Allgemeine Deutsche Biographie*. Hrsg. durch die Historische Kommission bei der Bayerischen Akademie der Wissenschaften. 56 dln., Leipzig 1875–1912; *Neue Deutsche Biographie*. Hrsg. von der Historischen Kommission bei der Bayerischen Akademie der Wissenschaften. Berlin 1953 e. v.
- 6 Bob DE GRAAF en Maria Emilie DE GRAAF: *Petrus Apherdianus, ludimagister, ca. 1510–1580*. Nieuwkoop 1968 (*Bibliographies of Dutch Humanists*; 1). Vgl. ook: *Verzeichnis der im deutschen Sprachbereich erschienenen Drucke des XVI. Jahrhunderts* (VD 16). Hrsg. von der Bayerischen Staatsbibliothek in München in Verbindung mit der Herzog August Bibliothek in Wolfenbüttel. 22 dln. en 3 dln. registers, Stuttgart 1983–2000; hier: Dl. 1, pp. 97–98.
 - 7 P. J. MEIJ: *Arend van Slichtenhorst en de Gelderse geschiedschrijving*. Arnhem 1967.
 - 8 Jacob VAN ZEVECOTE: *Nederduytsche Dichten (1626–1638)*. Ingeleid, gerangschikt en toegelicht door O. DAMBRE. Antwerpen 1939, pp. 84–86.
 - 9 Jacob PRINSEN: *Gerardus Geldenhauer Noviomagus*. Bijdrage tot de kennis van zijn leven en werken. Den Haag 1898.
 - 10 M. b. t. Canisius en de gebroeders Busaeus zie: Carlos SOMMERVOGEL: *Bibliothèque de la Compagnie de Jésus*. 11 dln., Brussel/Parijs 1890–1932; m. n. dl. 2, kol. 617–688 en kol. 417–443; Ludwig KOCH: *Jesuiten-Lexikon*. Die Gesellschaft Jesu einst und jetzt. Paderborn 1934, kol. 294–297 en kol. 280–281.
 - 11 Vgl. recentelijk Johannes SMETIUS: *Nijmegen, stad der Bataven*. Dl. 1: Inleiding door Sandra LANGEREIS. Dl. 2: Vertaling door A. A. R. BASTIAENSEN, S. LANGEREIS en L. G. J. M. NELISSEN. Nijmegen 1999.
 - 12 Vgl. B. H. VAN 'T HOOFT: *Honderd jaar Geldersche geschiedenis in historieliederen*. Arnhem 1948 (*Werken Gelre*; 23), vooral pp. 218–221.
 - 13 Vgl. Willem FRIJHOFF: *Jakob Vallick und Johann Weyer: Kampfgenossen, Konkurrenten oder Gegner?* In: Hartmut LEHMANN en Otto ULBRICHT (red.): *»Vom Unfug des Hexen-Processes«*. Gegner der Hexenverfolgungen von Johann Weyer bis Friedrich Spee. Wiesbaden 1992 (*Wolfenbütteler Forschungen*; 55), pp. 65–88.
 - 14 Vgl. W. J. C. BUITENDIJK (ed.): *Bloemlezing uit de Over-Ysselsche Sangen en Dichten van Jacobus Revius*. Zutphen z. j. [1978] (*Klassiek Letterkundig Pantheon*; 78), b. v. pp. 83, 90–91; W. A. P. SMIT: *De dichter Revius*. Amsterdam 1928, m. n. pp. 192–243.
 - 15 H. W. HEUVEL: *Willem Sluyter van Eibergen*. Beelden uit het Achterhoeksche leven in de 17e eeuw. Eibergen z. j. [ca. 1919].
 - 16 Vgl. Friedrich NETTESHEIM: *Geschichte der Schulen im alten Herzogthum Geldern und in den benachbarten Landestheilen*. Ein Beitrag zur Geschichte Deutschlands und der Niederlande. Düsseldorf z. j. [1881].
 - 17 Karel ROMEN: *Opkomst en ontwikkeling der drukunst in de stad Roermond*. In: *Limburgs Jaarboek* 11 (1905), pp. 10–64.
 - 18 Dietrich REICHLING: *Johannes Murellius. Sein Leben und seine Werke*. Freiburg i. Br. 1880.
 - 19 W. MANDERS: *Erycius Puteanus, humanist en geleerde (1574–1646)*. Venlo 1974; Th. SIMAR: *Étude sur Erycius Puteanus (1574–1646)*. Leuven 1909 (*Recueil de travaux publiés par les membres de Conférences d'Histoire et de Philologie*; 23).
 - 20 Nicolaas C. M. WIJNGAARDS: *Mechtildis van Lom (1600–1653)*. Dichteres en Annuntiate van Venlo. Zwolle 1957.
 - 21 Leonardus VAN DEN BOOGERD: *Het jezuïetendrama in de Nederlanden*. Groningen 1961, m. n. pp. 227–228.
 - 22 Edward ROMBAULTS: *Leven en werken van pater Adrianus Poirters S. J. (1605–1674)*. Bijdrage tot de studie der didactisch-moraliseerende Letterkunde in de XVIIe eeuw in Zuid-Nederland. Ledeberg/Gent z. j. [1930].
 - 23 A[driaen] P[OIRTERS]: *Het pelgrimken van Kevelaer*. Antwerpen z. j. [1665], pp. 24–25.
 - 24 Vgl. Karl KELLER: *Die Kevelaer-Wallfahrt in Liedern und Gedichten*. Eine volkskundliche und kulturgeschichtliche Studie. Geldern 1991 (VHVG; 92).